

De nieuwe (concept) kerndoelen

Albert van der Kaap

Op 22 november 2024 verschenen de nieuwe (concept)kerndoelen. Tien dingen die mij zijn opgevallen met een toelichting op een aantal aspecten:

1. *'Onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen maken een actualisatie van de kerndoelen gewenst'*, aldus de toelichting op de nieuwe (concept) kerndoelen (november 2024). Maar welke dat zijn en hoe nieuw de kerndoelen zijn?
2. *'Door in de kerndoelen van mens en maatschappij meer beheersingselementen op te nemen, kunnen zij verticale samenhang en een soepele doorstroom bewerkstelligen. Dat geldt voor de doorstroom van po naar vo, en van vo onderbouw naar vo bovenbouw. Door in de doelen veel meer beheersingselementen te benoemen dan in het verleden gangbaar was, mogen leraren in de onderbouw vo meer dan voorheen uitgaan van een gemeenschappelijke kennisbasis bij alle leerlingen die instromen uit het primair onderwijs.'* Op die beheersingselementen en de effectiviteit ervan voor de doorstroming valt wel wat af te dingen (zie de toelichting).
3. *'De conceptkerndoelen mens en maatschappij bieden de leerlingen denkwijzen en een brede kennisbasis van waaruit ze naar de bovenbouw kunnen doorstromen'*, bijvoorbeeld voor geschiedenis. Gaat dit nu voor geschiedenis ook gelden voor het vmbo?
4. Een deel van de tijdvakken verdwijnt in het po en de tijdvakken in het vo worden volledig vervangen door de oude indeling in perioden. Is het tijdsbesef van leerlingen hiermee beter gediend dan met het stelsel van de tien tijdvakken dat tot nu toe werd gehanteerd en hoe weten we dat?
5. Er worden vier soorten leerdoelen onderscheiden, waaronder beheersingsdoelen die zouden moeten beschrijven wat leerlingen moeten kennen en kunnen. Is er inderdaad sprake van beheersingsdoelen en waarom is er dan geen onderscheid gemaakt tussen BB, KB, GTL, Havo en Vwo, of moeten zij allemaal hetzelfde, niet gedefinieerde, niveau halen? (zie de toelichting)
6. Er is relatief veel aandacht voor een nieuw (althans niet eerder zo geformuleerd) onderdeel de doorwerking van het verleden in het heden. Ik neem aan vanwege het grote belang dat tegenwoordig aan burgerschap wordt gehecht. Hoe realistisch zijn deze kerndoelen?
7. De kenmerkende aspecten in het po zijn uitgebreid met de verspreiding van de islam, de wetenschappelijke revolutie, de dekolonisatie en internationale samenwerking? Hoe realistisch zijn deze onderwerpen in het basisonderwijs?

8. Kun je in de onderbouw van het vo straffeloos onderwerpen als hervorming en absolutisme weglaten? (zie toelichting)
9. In het po is 8% van de ontwerptijd beschikbaar voor de mens- en maatschappijvakken, in het vo 14%. De vraag is 8% (respectievelijk 14%) van wat, van de 70% van de totale onderwijstijd (30% is aan de school om zelf in te vullen) of van 100%.
10. Dit percentage van de ontwerptijd biedt, volgens de toelichting, ruimte aan respectievelijk 13 en 15 kerndoelen. Voor geschiedenis zijn vijf van deze kerndoelen (deels) relevant: Denkwijzen, vraagstukken, historische ontwikkelingen, tijd en doorwerking van het verleden.
Hoe kun je, zonder onderzoek naar wat de verschillende onderdelen van een kerndoel aan tijd vergen, vaststellen dat er ruimte is voor 13 of 15 kerndoelen? Je zou toch eerst vast moeten stellen hoeveel tijd er voor de behandeling van een kerndoel of van kenmerkende aspecten nodig (om te kunnen garanderen, dat het (in tijd) afdoende aan de orde is geweest).

Toelichting

1. Waarom nieuwe kerndoelen

‘De wereld en onze kijk daarop verandert voortdurend’, heet het in de toelichting op de nieuwe kerndoelen, *‘en de huidige kerndoelen zijn in 2006 geformuleerd, waardoor een actualisatie wenselijk is.’*¹ Geen woord over wat er dan in de afgelopen 18 jaar in de wereld is veranderd en welke gevolgen deze veranderingen zouden moeten hebben voor de nieuwe kerndoelen. Als we de nieuwe kerndoelen vergelijken, niet met de nietszeggende (want extreem globale) kerndoelen uit 2006, maar met de inhoud van het rapport *Verleden, heden toekomst* uit 2001, dan zijn de verschillen marginaal (zie hieronder).

In kranten hebben docenten gevraagd voor meer aandacht voor de actualiteit (Denk aan Oost-Europa, Midden-Oosten, China) en voor het rekening houden met de (niet-westerse) migratieachtergrond van leerlingen (zie <https://histoforum.net/2024/nieuw%20curriculum.pdf>). Hoewel dit beide geen eenvoudige kwesties zijn, mag je van een document over de nieuwe kerndoelen toch op zijn minst verwachten dat zij hiertoe verhouden en/of ingaan op motieven voor de noodzaak van een actualisatie.

¹ Toelichting, blz. 19.

2. Een brede basis om te kunnen doorstromen

*De conceptkerndoelen mens en maatschappij bieden de leerlingen denkwijzen en een brede kennisbasis van waaruit ze naar de bovenbouw kunnen doorstromen.*²

Een waarheid als een koe zou je zeggen, als het geen fundament zou zijn, kun je de onderbouw immers net zo goed overslaan. Maar is dat fundament er ook werkelijk?

Om een stevig fundament te leggen stelde de commissie De Rooy in 2001 voor om leerlingen drie keer een reis door het verleden te laten maken volgens een concentrische methode, een eerste keer in het basisonderwijs via een systematiek met tien tijdvakken en 20 kenmerkende aspecten. Vervolgens een zelfde reis met 20 (vmbo) en 37 (havo/vwo) kenmerkende aspecten en dan nog een derde keer in de tweede fase met 40 kenmerkende aspecten.

In hoeverre heeft deze systematiek het beoogde effect gehad? Voor zover mij bekend is er nooit onderzoek gedaan naar de mate waarin docenten in de brugklas konden voortborduren op kennis aangebracht in het basisonderwijs. De resultaten van de - voor het vak geschiedenis tot niets verplichtende onderdelen - van de eindtoets van Cito, stellen wat dat betreft niet gerust. In hoeverre hebben de docenten hun onderwijs, hun didactiek, in de brugklas afgestemd op wat leerlingen aan voorkennis meebrengen? We weten het eenvoudig niet, simpel omdat er geen onderzoek naar is gedaan.

En hoe zit het met de tweede fase, kunnen docenten daarin wel voortborduren op kennis uit de onderbouw? Een conclusie die Arie Wilschut bij het begin van de pilot met het huidige examenprogramma havo/vwo trok (en die in onderzoek dat ik deed onder docenten werd bevestigd), namelijk dat leerlingen in de vierde klas havo/vwo over te weinig oriëntatiekennis beschikken zou bijvoorbeeld toch tot nadenken moeten stemmen .

Grappig is dat in een onderzoek, dat ik deed in 2009³, zes van de tien docenten - op zowel havo als vwo - zeggen geen problemen te zien in de aansluiting onderbouw-bovenbouw, terwijl veel docenten in hetzelfde onderzoek van mening zijn dat er geen stevige basis is om op voort te borduren. 17% van de havo en 9% docenten van de vwo docenten zegt dat men helemaal niet kan voortbouwen op oriëntatiekennis die de leerlingen hebben opgedaan in de onderbouw. 69%

² Toelichting, blz. 26.

³ <https://histoforum.net/vakinformatie.htm>

(zowel havo als vwo) meent dat dat wel enigszins, maar onvoldoende het geval is. '*Ontwikkelingen en begrippen zijn nauwelijks blijven hangen*', aldus een collega.

Deze uitkomsten zijn in lijn met eerdere uitspraken van havo docenten tijdens de VGN bijeenkomst van 5 november 2008. Ook daar was men van mening dat voorkennis uit de onderbouw niet of onvoldoende aanwezig is.

Waarop is dan nu de verwachting van de commissie die de nieuwe kerndoelen heeft gemaakt dat het met deze kerndoelen wel zal lukken om een stevig fundament te slaan?

3. Zes tijdvakken of vijf periodes

Bij het bepalen van de noodzakelijke inhouden voor een basale vorm van maatschappelijke geletterdheid, is bij geschiedenis gekozen voor een opsomming van historische ontwikkelingen, die verbonden kunnen worden aan zes tijdvakken of vijf klassieke periodes. Hierin volgen de nieuwe kerndoelen het advies van de werkgroep tijd om het aantal tijdvakken terug te brengen naar zes voor het po en in het vo, na een overgangperiode, gebruik te maken van de klassieke periodisering. De tijdvakken blijven in het po deels bestaand, maar krijgen andere namen, de bijhorende kenmerkende aspecten blijven (in ieder geval deels) bestaan maar worden niet meer specifiek gekoppeld aan een eeuw.

Voor de onderbouw van het vo keert men terug naar de oude, bekende indeling. Blijft de vraag of deze grovere indeling voor po (zes in plaats van tien tijdvakken) met de bijbehorende namen het beoogde doel bereiken, namelijk leerlingen te helpen ordening in de tijd aan te brengen of had men, als men toch wil veranderen, niet ook voor het po de oude termen moeten hanteren? Voor zover mij bekend is er geen onderzoek gedaan naar de mate waarin het vorige stelsel, met tien tijdvakken met een naam en een cumulatief aantal kenmerkende aspecten heeft bijgedragen aan een beter tijdsbesef bij leerlingen.

In de kerndoelen worden de historische ontwikkelingen in deze tijdvakken/periodes beschreven, maar wordt niet voorgeschreven welke gebeurtenissen en personen gekend moeten worden. De vraag is of je hierdoor wel kunt spreken van beheersingsdoelen. Wat wordt er dan beheerst?

De volgende tijdvakken worden onderscheiden:

PO	Onderbouw VO
Tijd van jagers en boeren	Prehistorie
Tijd van de oude rijken	Oudheid
Tijd van standen en steden	Middeleeuwen
Tijd van pakhuizen en plantages	Vroegmoderne tijd
Tijd van burgers en stoommachines	Moderne tijd
Tijd van wereldoorlogen en mensenrechten	Moderne tijd

4. Vier soorten kerndoelen

In de nieuwe kerndoelen wordt onderscheid gemaakt tussen vier soorten doelen:

- aanbodsdoelen, die beschrijven wat er van scholen wordt verwacht;
- beheersingsdoelen, die beschrijven wat leerlingen moeten kennen en kunnen;
- ervaringsdoelen, die beschrijven welke inspanning we van leerlingen verwachten;
- hybride doelen, die een combinatie zijn van beheersings- en ervaringsdoelen.

Ik betwijfel of er sprake is van beheersingsdoelen. Het gaat eerder om handelingswoorden, waarbij er soms onderscheid wordt gemaakt tussen po en onderbouw vo in de veronderstelling dat bijvoorbeeld benoemen een eenvoudiger bezigheid is dan beschrijven. Hieronder een overzicht van gebruikte handelingswoorden.

Handelingswoorden		
PO	VO onderbouw	3 havo/vwo
Geschiedenis		
<ul style="list-style-type: none"> • Benoemen • Beschrijven • Illustreren • Redeneren 	<ul style="list-style-type: none"> • Beschrijven • Illustreren • Redeneren 	<ul style="list-style-type: none"> • Beschrijven • Illustreren • Redeneren • Beargumenteren
Staatsinrichting		
<ul style="list-style-type: none"> • Benoemen 	<ul style="list-style-type: none"> • Beschrijven • Inzicht tonen • Uitleggen • Analyseren • Vergelijken • Combineren 	<ul style="list-style-type: none"> • Beschrijven • Inzicht tonen • Uitleggen • Analyseren • Vergelijken • Combineren • Verklaren
Doorwerking van het verleden		
<ul style="list-style-type: none"> • Benoemen • Beschrijven • Redeneren 	<ul style="list-style-type: none"> • Benoemen • Beschrijven • Redeneren • Vergelijken 	<ul style="list-style-type: none"> • Benoemen • Beschrijven • Redeneren • Vergelijken • Beargumenteren

In de literatuur wordt onder beheersingsdoelen iets anders verstaan. Beheersingsdoelen moeten geformuleerd worden in waarneembaar en meetbaar gedrag. Leerdoelen moeten helder en eenduidig zijn.

Voor zover mogelijk en relevant voldoet een leerdoel aan de volgende eisen.

Een leerdoel:

- specificeert de beoogde leerlingendoelgroep (is hier slechts in beperkte mate het geval, zo wordt er geen onderscheid gemaakt tussen bb, kb, gtl, havo en/of vwo);
- beschrijft het waarneembare eindgedrag dat deze doelgroep na afloop van de les(senreeks) moet vertonen (is benoemen, beschrijven of analyseren waarneembaar gedrag?);
- beschrijft het vereiste beheersingsniveau, bijvoorbeeld door te expliciteren welke prestaties de leerling moet leveren om zijn eindgedrag als voldoende beoordeeld te zien (daar is hier geen sprake van, bovendien is er op het eind van de onderbouw geen – verplichte – toets die nagaat of deze doelen ook daadwerkelijk behaald zijn, zodat docenten in een volgende fase enige garantie hebben dat zij ergens op kunnen voortborduren.

5. Doorwerking van het verleden

Hoewel docenten in het verleden ongetwijfeld aandacht hebben besteed aan de doorwerking van het verleden (de een wat meer, de ander wat minder) is de specifieke plaats die dit onderwerp in de nieuwe kerndoelen heeft gekregen nieuw. Wat er van leerlingen, zeker in het basisonderwijs, wordt verwacht is niet mis en je mag je afvragen wat hiervan in de praktijk, met de zeer beperkte tijd voor het vak geschiedenis (als dat al als apart vak wordt gegeven) haalbaar is. Met name voor docenten in het basisonderwijs, die geen opleiding in geschiedenis hebben gehad, voorwaar geen sinecure.

Voor de details van wat er van leerlingen wordt verwacht zie hieronder bij 5.

Overzicht van de nieuwe (concept) kerndoelen

1. Denkwijzen

- In **groen** de denkwijzen die specifiek voor geschiedenis gelden.
- In **rood** de verschillen in handelingswerkwoorden.
- In **po** moeten leerlingen waarden en belangen benoemen, in het **vo** moeten zij deze wegen. Wegen ten opzichte van wat?
- Bij welk vak of bij welke vakken gaan leerlingen redeneren over de samenleving in de toekomst?

PO	VO
De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en benoemt waarden en belangen.	De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en weegt waarden en belangen.
Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • onderscheiden van overeenkomsten en verschillen, continuïteit en verandering, en oorzaken en gevolgen; • benoemen van de schaalniveaus waarop maatschappelijke verschijnselen zich voordoen; • onderscheiden van geografische, historische en economische invalshoeken; • benoemen welke waarden en belangen een rol spelen in de perspectieven van mensen en groepen; • redeneren over de samenleving in de toekomst. 	Het gaat hierbij om: <ul style="list-style-type: none"> • onderscheiden van overeenkomsten en verschillen, continuïteit en verandering, oorzaken en gevolgen, actoren en structuren; • benoemen van specifieke contexten waarin en schaalniveaus waarop verschijnselen zich voordoen; • analyseren welke perspectieven van personen en groepen een rol spelen; • afwegen van waarden en belangen van mensen, groepen en instituties; • redeneren over toekomstige ontwikkelingen.
	Aanvulling 3 havo/vwo
	verkennen hoe kennis over maatschappelijke verschijnselen tot stand komt.

2. Vraagstukken

- In **groen** de aspecten van de maatschappelijke vraagstukken die specifiek betrekking hebben op geschiedenis.
- In **rood** de verschillen in handelingswerkwoorden.
- Bij welk vak of welke vakken moeten dergelijke vraagstukken aan de orde komen, of komt er een ‘vak’ maatschappelijke vraagstukken?
- Mag je je afvragen wat hiervan in de praktijk terecht zal komen, of gaat de inspectie op naleving controleren?

PO	VO
De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken.	De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken.
<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • vraagstukken: duurzame ontwikkeling; historische herinnering; rechtvaardige verdeling; en participatie en inclusie; • beschrijven van het vraagstuk vanuit geografische, historische en economische invalshoeken en perspectieven van belanghebbenden; • onderbouwen van oplossingsrichtingen en benoemen van hun gevolgen voor de samenleving; • gebruiken van relevante bronnen: kaart- en beeldmateriaal, teksten, tabellen en grafieken; • presenteren van oplossingsrichtingen, met gebruik van vaktaal 	<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • vraagstukken: duurzame ontwikkeling; historische representatie; rechtvaardige verdeling; en participatie en inclusie; • analyseren van het vraagstuk vanuit geografische, historische en economische invalshoeken en perspectieven van belanghebbenden; • onderbouwen van oplossingsrichtingen en beschrijven van hun sociale en ethische implicaties; • combineren van informatie uit verschillende relevante bronnen: • kaart- en beeldmateriaal, teksten, tabellen en grafieken; • presenteren en waarderen van oplossingsrichtingen, met gebruik van vaktaal.

3. Kenmerkende aspecten

Hieronder staan de kenmerkende aspecten van de tijdvakken van de nieuwe (concept) kerndoelen naast die uit het rapport *Verleden, heden, toekomst* uit 2001. Maar eerst een overzicht van de verschillen (anders dan wat semantische verschillen).

Groen = wat is verdwenen

Rood = wat is er nieuw bijgekomen

Verschillen kenmerkende aspecten 2001 en 2024		
1	<ul style="list-style-type: none"> De leefwijze van jagers en verzamelaars 	<ul style="list-style-type: none"> De leefwijze van jagers en verzamelaars Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen
2		<ul style="list-style-type: none"> De klassieke vormentaal
3 en 4	<ul style="list-style-type: none"> Verspreiding van de islam 	<ul style="list-style-type: none"> Investituurstrijd
5/6/7	<ul style="list-style-type: none"> Hervorming (sic!) 	<ul style="list-style-type: none"> Hervorming (sic!) Absolutisme (sic!)
8	<ul style="list-style-type: none"> De wetenschappelijke revolutie 	
9 en 10	<ul style="list-style-type: none"> Crisis van het wereldkapitalisme Duitse bezetting van Nederland Dekolonisatie Internationale samenwerking Ontstaan van een informatiesamenleving 	<ul style="list-style-type: none"> Crisis van het wereldkapitalisme Duitse bezetting van Nederland Ontwikkeling van een pluriforme en multiculturele samenleving Ontstaan van een informatiesamenleving

Kenmerkende aspecten

- De **groene** kenmerkende aspecten hebben betrekking op het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs.
- De **blauwe** kenmerkende aspecten hebben alleen betrekking op de onderbouw van het voortgezet onderwijs.
- De **rode** kenmerkende aspecten hebben betrekking op de tweede fase (alleen 2001)

Opvallend:

1. Bij Tijd van jagers en boeren (PO) staat ontwikkelingen uit de tijd van jagers en boeren, zonder dat de levenswijze van de jagers aan de orde hoeft te komen.
2. Verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur impliceert de groei van het Romeinse Rijk, ook al wordt dit niet genoemd.
3. De verspreiding van de islam is nu ook onderdeel van het curriculum van het po. Dit vereist uiteraard aandacht voor ontstaansgeschiedenis en inhoud van de islam, anders betekenisloos.
4. Opvallend is dat in het kerndoel Doorwerking van het verleden de begrippen koloniale verhoudingen en migratie voorkomen, die ontbreken in het Kerndoel Historische ontwikkelingen.

	2001	2024	
1	 Tijdvak 1 Tijd van jagers en boeren (- 3000 v. Chr) Kenmerkende aspecten: <ul style="list-style-type: none"> • De levenswijze van jagers en verzamelaars 	 PO Tijd van jagers en boeren De leerling beschrijft historische	 VO Prehistorie De leerling beschrijft historische

	<ul style="list-style-type: none"> Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen 	<p>ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen. Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de tijd van jagers en boeren: <ul style="list-style-type: none"> het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen 	<p>ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen. Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de prehistorie: <ul style="list-style-type: none"> ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
2	 <p>Tijdvak 2 Tijd van Grieken en Romeinen (800- 500 n. Chr.)</p> <p><i>Kenmerkende aspecten:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat; de klassieke vormtaal van de Grieks-Romeinse cultuur 	 <p>Tijd van de oude rijken</p> <p>De leerling beschrijft historische ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen. Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de tijd van de oude rijken: <ul style="list-style-type: none"> verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur 	 <p>Oudheid</p> <p>De leerling beschrijft historische ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen. Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de oudheid: <ul style="list-style-type: none"> ontstaan van wetenschappelijk denken en ideeën over burgerschap verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur

	<ul style="list-style-type: none"> • de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde • de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa • de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten 	<ul style="list-style-type: none"> - verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom. 	<ul style="list-style-type: none"> - verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom.
3	 <p>Tijdvak 3 Tijd van monniken en ridders (500-1000)</p> <p>De vroege middeleeuwen</p> <p><i>Kenmerkende aspecten:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • de verspreiding van het christendom in geheel Europa • het ontstaan en de verspreiding van de islam 	 <p>Tijd van standen en steden</p> <p>De leerling beschrijft historische ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen. Het gaat hierbij om:</p>	 <p>middeleeuwen</p> <p>De leerling beschrijft historische ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen. Het gaat hierbij om:</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid • het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur 	<ul style="list-style-type: none"> • verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: christendom en islam • ontwikkelingen uit de tijd van standen en steden: <ul style="list-style-type: none"> - ontstaan van een standensamenleving - groei van handelsnetwerken - en opkomst van steden 	<ul style="list-style-type: none"> • verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: christendom en islam • ontwikkelingen uit de middeleeuwen: <ul style="list-style-type: none"> - ontstaan van een standensamenleving - groei van handelsnetwerken en steden - begin van staatsvorming en centralisatie, - nieuwe ideeën over de mens
4	 <p>Tijdvak 4 De Tijd van steden en staten (1000-1500)</p> <p>De late middeleeuwen</p> <p>Kenmerkende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving • de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden 		

	<ul style="list-style-type: none"> • het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben • de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten • het begin van staatsvorming en centralisatie 		
5	 <p>Tijdvak 5 Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600)</p> <p>De Zestiende Eeuw</p> <p>Kenmerkende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het begin van de Europese overzeese expansie. • Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling. 	 <p>Tijd van pakhuizen en plantages</p> <p>De leerling beschrijft ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontwikkelingen uit de tijd van pakhuizen en plantages: <ul style="list-style-type: none"> - de Nederlandse Opstand en het ontstaan van de Republiek 	 <p>Vroegmoderne tijd</p> <p>De leerling beschrijft ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontwikkelingen uit de vroegmoderne tijd: <ul style="list-style-type: none"> - de Nederlandse Opstand en het ontstaan van de Republiek

	<ul style="list-style-type: none"> • De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid. • De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had. • Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat. 	<ul style="list-style-type: none"> - Europese expansie overzee en het ontstaan van mensenhandel tussen werelddelen - verstedelijking en culturele bloei in de Republiek, - groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken 	<ul style="list-style-type: none"> - Europese expansie en mensenhandel tussen werelddelen - groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken - verstedelijking en culturele bloei in de Republiek, - de Verlichting en het streven naar vrijheid en gelijkheid
6	 <p>Tijdvak 6 Tijd van regenten en vorsten (1600-1700)</p> <p>De zeventiende eeuw</p> <p>Kenmerkende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het streven van vorsten naar absolute macht. • De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek. • Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie. 		

	<ul style="list-style-type: none"> • De wetenschappelijke revolutie. 		
7	 <p>Tijdvak 7 Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)</p> <p>Achttiende Eeuw</p> <p><i>Kenmerkende aspecten:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Rationeel optimisme en ‘verlicht denken’ dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen. • Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme). • Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische 		

	<p>slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme.</p> <ul style="list-style-type: none"> De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap. 		
8	 <p>Tijdvak 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900)</p> <p>Negentiende Eeuw</p> <p>Kenmerkende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving. Discussies over de 'sociale kwestie'. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie. 	 <p>De Tijd van burgers en stoommachines</p> <p>De leerling beschrijft ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de tijd van burgers en stoommachines: <ul style="list-style-type: none"> industriële revolutie streven naar vrijheid en gelijkheid en het ontstaan van een parlementaire democratie 	 <p>Moderne tijd</p> <p>De leerling beschrijft ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de moderne tijd: <ul style="list-style-type: none"> industriële revolutie opkomst van emancipatiebewegingen en ontstaan van parlementaire democratie

	<ul style="list-style-type: none"> • De opkomst van emancipatiebewegingen. • Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces. • De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme. 		<ul style="list-style-type: none"> - opkomst van nationalisme en modern imperialisme
9	 <p>Tijdvak 9 De eerste helft van de Twintigste Eeuw</p> <p>Tijd van twee wereldoorlogen (1900-1950)</p> <p>Kenmerkende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie. 		 <p>Moderne tijd</p> <p>De leerling beschrijft ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • toepassing van totalitaire ideologieën • ontstaan van totale oorlog en genocide.

	<ul style="list-style-type: none"> • Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme / nationaalsocialisme. • De crisis van het wereldkapitalisme. • Het voeren van twee wereldoorlogen. • Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden. • De Duitse bezetting van Nederland. • Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering. • Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme. 		
10		 De tijd van wereldoorlogen een mensenrechten	 Moderne tijd

	<p>Tijdvak 10 Tijd van televisie en computers (1950-2000)</p> <p>Tweede helft van de twintigste eeuw</p> <p>Kenmerkende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog. • De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld. • De eenwording van Europa. • De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen. • De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen. 	<p>De leerling beschrijft ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontwikkelingen uit de tijd van wereldoorlogen en mensenrechten: <ul style="list-style-type: none"> - Tweede Wereldoorlog en Holocaust, - dekolonisatie - verdergaande samenwerking rond wereldproblemen - groeiende welvaart en diversiteit - ontstaan van een informatiesamenleving 	<p>De leerling beschrijft ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dekolonisatie, • blokvorming en samenwerking rond wereldproblemen • groei van welvaart en diversiteit • ontstaan van een informatiesamenleving.
--	---	--	--

4. Tijd

Groen is zelfde in po en vo

Blauw is extra voor vo

Rood is verschillende handelingswerkwoorden

Vaardigheden		
2006	2024 po	2024 vo
<p>De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen, en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken.</p> <p>Noot</p> <p>De historische vaardigheden, diverse keren op een enigszins andere manier geformuleerd, zijn al tientallen jaren van toepassing.</p>	<p>De leerling verkent historische gebeurtenissen met aangereikte bronnen en ordent deze in de tijd.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ordenen in de tijd met tijdsaanduidingen en een tijdlijn; • rekenen met tijd en tijdsduur; • benoemen van de maker van de bron en diens perspectief; • verbanden leggen tussen de informatie uit de bron en de historische gebeurtenis; • combineren van informatie tot een consistent verhaal over een historische gebeurtenis 	<p>De leerling analyseert historische gebeurtenissen en ontwikkelingen met historische bronnen en ordent deze in de tijd.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ordenen in de tijd met tijdsaanduidingen en een tijdlijn, en aanwijzen op een kaart; • beschrijven van ontstaan en herkomst van historische bronnen; • vergelijken van informatie uit verschillende bronnen; • redeneren over betrouwbaarheid en bruikbaarheid van de bron; • combineren van informatie uit en over verschillende bronnen tot een consistent verhaal

		over historische gebeurtenissen en ontwikkelingen.
		<p>Aanvulling 3 h/v</p> <ul style="list-style-type: none"> • verklaren waarom het perspectief dat iemand inneemt van invloed is op diens keuze voor een specifieke periodisering: gebruik van jaartelling, tijdvakindeling en naamgeving

5. Doorwerking van het verleden

Dit onderdeel is nieuw.

Doorwerking van het verleden	
2024 po	2025 vo
<p>De leerling benoemt hoe ontwikkelingen uit het verleden doorwerken in het heden en hoe mensen verschillende betekenissen geven aan het verleden.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • benoemen hoe slavernijverleden, koloniale verhoudingen, Tweede Wereldoorlog, Holocaust en migratie doorwerken in het heden; 	<p>De leerling beschrijft hoe ontwikkelingen uit het verleden doorwerken in het heden en hoe mensen verschillende betekenissen geven aan het verleden.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p>

<ul style="list-style-type: none"> • benoemen hoe de wording van het Koninkrijk der Nederlanden zichtbaar is in de vormgeving van de parlementaire democratie; • benoemen van verschillende betekenissen van erfgoed; • beschrijven hoe mensen verschillend kunnen denken over wat bewaard en wat herdacht moet worden; • redeneren over de invloed van het verleden op het eigen leven. 	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe slavernijverleden en koloniale verhoudingen, Tweede Wereldoorlog, Holocaust en migratie doorwerken in het heden; • beschrijven hoe de wording van het Koninkrijk der Nederlanden zichtbaar is in de vormgeving en werking van politieke en bestuurlijke instituties: <ul style="list-style-type: none"> ◦ constitutionele monarchie, parlementaire democratie en rechtsstaat; • vergelijken van betekenissen die mensen en groepen mensen toekennen aan het verleden en aan erfgoed; • redeneren over wat bewaard en wat herdacht moet worden vanuit verschillende perspectieven en invalshoeken; • redeneren over de invloed van het verleden op het eigen leven en de eigen geschiedenis.
	<p>Aanvulling 3 h/v</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • beargumenteren in hoeverre een direct verband kan worden gezien • tussen historische ontwikkelingen en het heden.

6. Staatsinrichting

Nieuwe kerndoelen

Welke essentiële kennis, vaardigheden, houdingen en/of ervaringen horen bij dit doel?

- **Kennis** van
 - staatsvormen,
 - staatsinrichting
 - en de invloed van politieke instituties, media en bedrijven.
- Daarnaast is er een duidelijke **ervaringscomponent**. Leerlingen worden gestimuleerd om eigen ervaringen met invloed en macht te onderzoeken/analyseren.

Staatsinrichting		
2006 vo	2024 po	2024 vo
<ul style="list-style-type: none"> • De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn. • De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen 	<p>De leerling beschrijft hoe macht en invloed in de samenleving zichtbaar zijn.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe macht binnen verschillende staatsvormen wordt uitgeoefend; • beschrijven waarover overheden op lokaal, provinciaal en nationaal niveau besluiten nemen; • beschrijven hoe justitie en politie uitvoering geven aan rechtspraak en handhaving; 	<p>De leerling toont inzicht in de werking en de gevolgen van macht en invloed in de samenleving.</p> <p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • analyseren hoe macht binnen verschillende staatsvormen wordt uitgeoefend en welke invloed burgers uitoefenen op besluitvorming; • uitleggen dat overheden op lokaal, provinciaal, nationaal en internationaal niveau besluiten nemen, uitvoeren en toezicht houden;

<p>voor zichzelf, Nederland en de wereld.</p> <ul style="list-style-type: none"> • De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien 	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van de invloed van (sociale) media en bedrijven op meningen en gedrag van mensen; • beschrijven hoe mensen elkaar beïnvloeden 	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren van de invloed van bedrijven, media en sociale media op de meningen en het gedrag van mensen; • beschrijven van de invloed van culturele waarden en rolpatronen op het gedrag van mensen; • beschrijven hoe macht kan leiden tot onderdrukking van mensen en groepen en hoe mensen en groepen zich hiertegen kunnen verzetten.
---	--	--

Bijlage voor de liefhebber

Hieronder worden de kerndoelen uit 1993, 1998 en 2006 met elkaar vergeleken, voor wat betreft vaardigheden en kennis.

Vaardigheden

1993	1998	2006
De leerlingen kunnen perioden uit hun eigen leven en uit de geschiedenis op een tijdbalk plaatsen en daarbij de begrippen eeuw en jaartelling hanteren.	Leerlingen kunnen perioden en gebeurtenissen uit hun eigen leven en uit de geschiedenis op een tijdsbalk plaatsen en daarbij aanduidingen van tijd en tijdsindeling hanteren als: dagen, weken, maanden, jaargetijden, jaren, eeuwen, jaartellingen, perioden.	De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
De leerlingen kunnen conclusies trekken uit historische bronnen. Bij deze bronnen valt te denken aan: <ul style="list-style-type: none"> - verhalen van mensen «die het meegemaakt hebben»; - overblijfselen in de eigen omgeving. 	Leerlingen kunnen historische bronnen raadplegen. Bij deze bronnen gaat het in elk geval om: <ul style="list-style-type: none"> - verhalen van 'mensen die het meegemaakt hebben'; - overblijfselen uit de eigen omgeving, foto's, stambomen, historische kaarten; - teksten en illustraties, wandplaten, jeugdliteratuur en audiovisuele middelen. 	

<p>De leerlingen kunnen met voorbeelden aantonen, dat de beoordeling van historische verschijnselen verschillend kan uitvallen, doordat bronnen vaak een interpretatie geven vanuit een bepaalde tijd en een bepaald standpunt.</p>	<p>De leerlingen maken kennis met culturele, politieke, sociale en economische aspecten van de maatschappelijke werkelijkheid.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Daarbij ontwikkelen zij een besef van continuïteit en verandering in het eigen leven en in de geschiedenis van samenlevingen. <p>De leerlingen leren zich te bedienen van vaardigheden die hen helpen de geschiedenis goed in beeld te brengen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ze kunnen gegevens over het verleden zoeken en ordenen, met gebruik van historische bronnen. - Ze kunnen de informatie uit diverse bronnen met elkaar vergelijken en de verschillen tussen de zienswijzen van deze bronnen duiden. - Ze kunnen daarin oorzaken en gevolgen onderscheiden en ze kunnen achterhalen wat 	
---	--	--

	<p>de overeenkomsten met en verschillen tussen heden en verleden zijn.</p> <ul style="list-style-type: none"> - De resultaten van hun zoektocht kunnen ze in een verslag weergeven. 	
--	---	--

Kennis

1993	1998	2006
<p>De leerlingen hebben enige historische kennis van belangrijke verschijnselen, ontwikkelingen en personen in verschillende perioden van de geschiedenis. Hiertoe wordt ten minste aandacht besteed aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de overgang van de nomadische naar de agrarische leefwijze in de prehistorie; 	<p>Leerlingen kennen in grote lijnen de volgende belangrijke hedendaagse en historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen in de geschiedenis:</p> <ul style="list-style-type: none"> • familie- en omgevingsgeschiedenis; 	<p>De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken:</p> <p>jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en Holocaust; televisie en computer.</p> <p>Niet nader bepaald is welke dat dan zouden moeten zijn (zie de vergelijking 2001-2024 hierboven)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - Willem van Oranje en het ontstaan van de Nederlandse staat in de Tachtigjarige Oorlog; 	<p>nomadische samenlevingen in de prehistorie in West-Europa;</p>	<p>De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse</p>

		<p>geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.</p> <p>Niet nader bepaald is welke personen dat dan zouden moeten zijn</p>
- de overgang van de agrarische naar de industriële leefwijze in de nieuwe tijd;	agrarische samenlevingen in de prehistorie in West-Europa;	
- de Tweede Wereldoorlog mede in vergelijking met oorlog en vrede nu. de Tweede Wereldoorlog mede in vergelijking met oorlog en vrede nu.	de Romeinse invloed in Nederland;	
-		
-	de middeleeuwse samenleving in West-Europa;	
-	ontwikkelingen in de Europese cultuur vanaf de late Middeleeuwen: ontwikkeling van steden en handel, ontdekkingen op het gebied van wetenschap en techniek, Europese expansie, kolonialisme, reformatie;	
-	de Tachtigjarige Oorlog; het ontstaan van de Nederlandse staat; de Nederlandse Gouden Eeuw; de Franse revolutie;	
-	industriële samenlevingen;	

-	de crisisjaren in Nederland en de Tweede Wereldoorlog;	
-	de naoorlogse samenleving in Nederland, waaronder in elk geval de ontwikkeling van de welvaartsstaat;	
-	hedendaagse Europese en mondiale verhoudingen, waaronder in elk geval: de ontwikkeling van multiculturele samenlevingen na 1945; de Europese Unie; veranderingen in Oost-Europa	

Staatsinrichting

1993	1998	2006
		De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en hun rol als burger.

Onderbouw voortgezet onderwijs

Vaardigheden

1993	1998	2006
<p>De leerlingen kennen de volgende belangrijke benaderingswijzen van geschiedenis en hebben daarmee ervaring opgedaan in relatie met kerndoelen uit andere domeinen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - het onderscheiden van oorzaken en gevolgen, continuïteit en discontinuïteit, unieke en generieke elementen in weinig complexe historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen; - het zich realiseren van de mogelijkheid dat mensen in andere tijden of andere omstandigheden zich in hun gedrag en oordeelsvorming mogelijk laten leiden door andere opvattingen, waarden en belangen; - het zich realiseren dat elke (historische) interpretatie standplaatsgebonden is en 	<p>De leerlingen kunnen met het oog op de beantwoording van een gegeven of een door hen zelf gestelde vraag hun behoefte aan historische informatie vaststellen en relevante (electronische) bronnen en/of bronfragmenten selecteren, daarbij lettend op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit.</p>	<p>Omggaan met historische bronnen</p> <p>De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen, en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken.</p>

<p>door de beschikbare informatie bepaald is.</p>		
	<p>De leerlingen kunnen ordening aanbrengen in historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen.</p> <p>In dat verband kunnen zij:</p> <ul style="list-style-type: none"> – historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen plaatsen in historische perioden – prehistorie, oudheid, middeleeuwen, vroegmoderne tijd, moderne tijd – en in maatschappijtypen – pré-agrarisch, agrarisch, agrarisch-stedelijk, industrieel; – verschijnselen uit verschillende perioden en samenlevingen vergelijken; – in ontwikkelingen aspecten van continuïteit en verandering herkennen; – veranderingen onderscheiden naar de snelheid waarmee deze plaatsvinden, van schoksgewijs tot geleidelijk. 	

	<p>De leerlingen kunnen verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen.</p> <p>In dat verband kunnen zij:</p> <ul style="list-style-type: none"> – directe en indirecte oorzaken onderscheiden; – de directe aanleiding herkennen als de uiteindelijke oorzaak; – de rol van opvattingen en handelingen van individuen en groepen herkennen; – onderscheid maken tussen oorzaken van meer en minder belang; – gevolgen die op korte termijn spelen onderscheiden van gevolgen op lange termijn. 	
	<p>De leerlingen kunnen zich een weloverwogen beeld vormen van historische gegevens.</p> <p>In dat verband kunnen zij:</p>	

	<ul style="list-style-type: none"> – rekening houden met de standplaatsgebondenheid van de bronnen en met de eigen standplaatsgebondenheid; – gegevens beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit; – een beredeneerde conclusie formuleren. 	
	<p>De leerlingen kunnen ten aanzien van een gegeven of door hen zelf gestelde vraag een eigen standpunt weergeven en beargumenteren.</p> <p>In dat verband kunnen zij:</p> <ul style="list-style-type: none"> – zich verplaatsen in opvattingen, waarden en motieven van mensen in het verleden, ermee rekening houdend dat zij niet over dezelfde kennis konden beschikken als wij nu; – opvattingen, waarden en motieven, waardoor mensen in het verleden werden geleid, vergelijken met opvattingen, waarden en motieven van henzelf en anderen nu. 	
	<p>De leerlingen kunnen op het gebied van geschiedenis of staatsinrichting zo zelfstandig</p>	

	mogelijk een eenvoudig onderzoek van beperkte omvang in de eigen omgeving verrichten en daarbij bovenstaande vaardigheden toepassen.	

Kennis

1993	1998	2006
<p>kennis, inzicht en vaardigheden ten aanzien van historische structuren, processen, personen en gebeurtenissen die voor hedendaagse verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken op regionaal, nationaal, Europees en mondiaal niveau van betekenis zijn;</p>	<p>Levensonderhoud</p> <p>De leerlingen kunnen enkele belangrijke economische ontwikkelingen beschrijven.</p> <p>Het gaat daarbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - het ontstaan van de landbouw in de prehistorie; - het ontstaan van steden en van een stedelijke economie in de Middeleeuwen; - de ontwikkeling van handelskapitalisme en ondernemerschap in de Republiek; - de industrialisatie en automatisering in de 19e en 20e eeuw en gevolgen daarvan voor arbeidsomstandigheden en arbeidsverhoudingen; - de ontwikkeling van kapitalisme en communisme als economische stelsels in de 19e en 20e eeuw. 	<p>De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over belangrijke historische personen en gebeurtenissen en over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - tijd van jagers en boeren (prehistorie tot 50 v. Chr.), - tijd van Grieken en Romeinen (3000 v. Chr. – 500 na Chr.), - tijd van monniken en ridders (500 – 1000), - tijd van steden en staten (1000 – 1500), - tijd van ontdekkers en hervormers (1500 – 1600), - tijd van regenten en vorsten (1600 – 1700), - tijd van pruiken en revoluties (1700 – 1800), - tijd van burgers en stoommachines (1800 – 1900), tijd van wereldoorlogen (1900 –

		<p>1950), tijd van televisie en computer (1950 – heden).</p> <p>De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20^e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen.</p>
<p>De leerlingen kunnen pre-agrarische, agrarische, agrarisch-stedelijke en industriële samenlevingen in de geschiedenis aan de hand van voorbeelden herkennen. Afhankelijk van de gekozen voorbeelden kunnen ze daarbij gebruik maken van de factoren arbeid, kapitaal, techniek, natuur, arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Zij kunnen voorbeelden van enkele belangrijke economische ontwikkelingen aangeven:</p> <ul style="list-style-type: none"> - het ontstaan van steden in de Middeleeuwen; - kenmerken van de economie van de Republiek in de 17e eeuw; - industriële revoluties in de 19e en 20ste eeuw en de sociaal-economische gevolgen daarvan 	<p>Sociale verhoudingen</p> <p>De leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden uit het 17e eeuwse, het vroeg-industriële en het hedendaagse Nederland herkennen, hoe maatschappelijke posities van individuen en groepen (mede) bepaald worden door factoren als afkomst, etniciteit, religie, bezit, opleiding, beroep en sekse.</p>	

<p>voor arbeidsomstandigheden en arbeidsverhoudingen en voor het milieu;</p> <ul style="list-style-type: none"> - typerende verschillen tussen kapitalistische en communistische stelsels in de 20ste eeuw. 		
<p>De leerlingen kunnen in het 17e eeuwse, het vroeg-industriële en het hedendaagse Nederland met voorbeelden aangeven, dat de maatschappelijke positie van individuen en groepen (mede) bepaald wordt door factoren als afkomst, herkomst, bezit, opleiding, beroep en sekse. Ten aanzien van het vroegindustriële en hedendaagse Nederland kunnen zij hierbij ingaan op:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de samenhang tussen technologische ontwikkelingen, sociale mobiliteit en veranderingen in de sociale structuur van de samenleving; - het emancipatieproces van protestanten en katholieken, arbeiders en vrouwen. 	<p>De leerlingen kunnen beschrijven hoe emancipatieprocessen aan het einde van de 19e en in de loop van de 20e eeuw in Nederland hebben geleid tot veranderingen in posities van arbeiders en vrouwen.</p>	

<p>De leerlingen kunnen veranderingen aangeven in de samenstelling van en de rol en arbeidsverdeling in primaire leefverbanden in Nederland in de 20e eeuw, mede in relatie tot andere historische processen, met name urbanisatie en industrialisatie.</p>	<p>De leerlingen kunnen beschrijven hoe huishoudens en gezinnen in Nederland in de 20e eeuw onder invloed van urbanisatie, industrialisatie en individualisering veranderden qua samenstelling, arbeidsverdeling en rolpatronen.</p>		
<p>De leerlingen kunnen hoofdlijnen in het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de Nederlandse staat aangeven en in verband brengen met bestuurlijk- politieke ontwikkelingen in West-Europa, met gebruikmaking van de volgende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> - godsdienst en economie bij het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden; - regeringsvormen in Europa en de positie van meer en minder bevoordeelde groepen; - politieke stromingen en maatschappelijke emancipatiebewegingen: liberalisme, socialisme, christelijk politiek denken, feminisme; 	<p>Cultuur en zingeving</p> <p>De leerlingen kunnen herkennen welke invloed de Romeinse cultuur in de Oudheid heeft uitgeoefend op samenlevingen in West-Europa en welke sporen hiervan in de huidige tijd nog merkbaar en zichtbaar zijn.</p>		

<ul style="list-style-type: none"> - democratisering van het politieke bestel. 		
<p>De leerlingen kunnen de betekenis van de Tweede Wereldoorlog karakteriseren met het oog op de volgende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> - crisis van de jaren '30; - nationaalsocialisme en jodenvervolgung; - onderdrukking, verzet en collaboratie. 	<p>De leerlingen kunnen voorbeelden geven van contacten tussen de christelijke Europese cultuur en de islamitische Arabische cultuur in de Middeleeuwen en van invloeden van de islamitische Arabische cultuur op de christelijke Europese cultuur.</p>	
<p>De leerlingen kunnen aan de hand van een voorbeeld uit de vroegmoderne tijd verschillen herkennen in schaal en omvang van oorlogen en internationale conflicten en daarbij ingaan op:</p> <ul style="list-style-type: none"> - betrokkenheid van individu en gemeenschap bij het oorlogsgebeuren; - betekenis van militaire technologie. 	<p>De leerlingen kunnen enkele belangrijke ontwikkelingen in moderne westerse samenlevingen herkennen.</p> <p>Het gaat daarbij om de betekenis van:</p> <ul style="list-style-type: none"> - massamedia en massacultuur - individualisering en groepscohesie; - jongerencultuur; - ideologieën en religies. 	
<p>De leerlingen kunnen veranderingen in de internationale politieke, militaire en economische verhoudingen in de tweede helft van de 20ste eeuw aangeven. Met name:</p>	<p>Overheid en bestuur</p> <p>De leerlingen kunnen hoofdlijnen in het ontstaan en de verdere bestuurlijk-politieke ontwikkeling van de Nederlandse staat weergeven.</p>	

<ul style="list-style-type: none"> - geopolitieke, economische en militaire blokvorming, in het bijzonder: <ul style="list-style-type: none"> o de opkomst van de VS en de SU als wereldmachten; o de blokvorming in Oost en West; NAVO en Warschaupact, EEG-Comecon; o de Koude Oorlog en de bewapeningswedloop; o verschuivingen tussen economische machtscentra, met name: Japan, VS, Europese landen, Zuid-Oost-Azië; o ontwikkelingen in het Midden-Oosten; o politieke verbanden en hun ontwikkeling, met name de Verenigde Naties. 	<p>In dat verband kunnen zij aandacht besteden aan de volgende aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de rol van godsdienst en economie bij het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden; - de ineenstorting van absolute monarchale staten in Europa; - de opkomst van politieke stromingen en maatschappelijke emancipatiebewegingen: liberalisme, socialisme, christelijk politiek denken, feminisme; - hoofdlijnen in de ontwikkeling van het Nederlandse politieke bestel in de 19e en 20e eeuw, waaronder het proces van democratisering. 	
<p>De leerlingen kunnen met voorbeelden typeren, hoe mannen en vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking in de klassieke oudheid, in de late Middeleeuwen in Europa en in de Arabische</p>	<p>Multiculturele samenleving</p> <p>De leerlingen kunnen de ontwikkeling van multiculturele samenlevingen in West-Europa vanaf 1945 beschrijven en verklaren.</p>	

<p>wereld, materieel en immaterieel gezien, leefden. Zij kunnen deze culturen op genoemde aspecten vergelijken met onze hedendaagse samenleving.</p>	<p>In dat verband kunnen zij aandacht besteden aan de betekenis van:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de dekolonisatie; - de arbeidsmigratie; - de vluchtelingenproblematiek. 	
<p>De leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden de ontwikkeling van moderne westerse samenlevingen sinds 1945 aangeven met gebruikmaking van de aspecten:</p> <ul style="list-style-type: none"> - media-invloed en massa-cultuur; - jongerencultuur; - multi-culturele samenleving; - veranderende eisen aan het onderwijs en de opvoeding, mede in verband met veranderingen in beroepen en beroepsopleidingen. 	<p>Natuur en milieu</p> <p>De leerlingen kunnen voorbeelden geven van milieuvraagstukken zoals die zich sinds de industrialisatie voordeden, deze beschrijven en verklaren.</p> <p>In dat verband kunnen zij milieuvraagstukken in verband brengen met economische en technologische ontwikkelingen.</p>	
<p>De leerlingen kunnen in hoofdlijnen- waar mogelijk in samenhang met kerndoelen uit andere domeinen- kenmerkende achtergronden van religies en levensbeschouwingen aangeven en</p>	<p>Internationale ontwikkelingen</p> <p>De leerlingen kunnen weergeven hoe verschillende oorzaken leidden tot de Tweede Wereldoorlog.</p>	

<p>daarbij ingaan op de betekenis voor het maatschappelijk denken en handelen.</p>	<p>In dat verband kunnen zij aandacht besteden aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de doorwerking van de Eerste Wereldoorlog; - de relatie tussen de economische crisis en de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland; - de rol en positie van verschillende mogendheden. 	
<p>De leerlingen kunnen eigentijdse en historische opvattingen van liberalisme, socialisme, communisme, fascisme en christen-democratie naar aanleiding van voorbeelden herkennen en toelichten.</p>	<p>De leerlingen kunnen enkele gevolgen van de Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog beschrijven.</p> <p>Het gaat daarbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de gelijkschakeling; - de jodenvervolgning. 	
	<p>De leerlingen kunnen verschillen in reacties van de Nederlandse bevolking op de Duitse bezetting herkennen. Zij kunnen verschillende betekenissen van het herdenken van de Tweede Wereldoorlog</p>	

	verklaren en daarbij de beeldvorming in Nederland over Duitsland betrekken.	
	<p>De leerlingen kunnen weergeven onder invloed van welke omstandigheden en ontwikkelingen internationale politieke en economische verhoudingen in de tweede helft van de 20e eeuw zich wijzigden.</p> <p>Zij kunnen daarbij aandacht besteden aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de opkomst van de VS en de SU als wereldmachten; - het ontstaan van en veranderingen in de tegenstelling tussen Oost en West; - heroplevend nationalisme in Midden- en Oost-Europa; - de betekenis van de Verenigde Naties bij conflictbeheersing; - de opkomst van nieuwe economische machtscentra. 	
	De leerlingen kunnen voorbeelden van samenwerking tussen landen van de Europese Unie noemen. Zij kunnen ontwikkelingen in de samenwerking tussen de lidstaten verklaren.	

	<p>Daarbij kunnen zij gebruik maken van de volgende aspecten.</p> <ul style="list-style-type: none"> - economische belangen; - nationale identiteit; - de bereidheid nationale bevoegdheden over te dragen aan de Europese bestuurlijke organen. 	
	<p>De leerlingen kunnen effecten van de koloniale en postkoloniale verhouding tussen Nederland en Oosten West-Indië op huidige ontwikkelingsvraagstukken in die gebieden beschrijven.</p> <p>Daarbij betrekken zij:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de invloed van het kolonialisme, van het imperialisme en – in relatie tot de ineenstorting van andere koloniale imperia na de Tweede Wereldoorlog – van de dekolonisatie; - de mate van politieke en economische onafhankelijkheid. 	

--	--	--

Staatsinrichting

1993	1998	2006
kennis, inzicht en vaardigheden met betrekking tot de ontwikkeling en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke systeem in wisselwerking met de samenleving;	De leerlingen kunnen kenmerken noemen van een rechtsstaat en de historische en hedendaagse betekenis van grondwet en grondrechten beschrijven.	
<p>De leerlingen kunnen in hoofdlijnen de structuur en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke bestel in wisselwerking met de samenleving aangeven en daarbij aandacht besteden aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kenmerken van een rechtsstaat; - het belang van de grondwet, grondrechten en mensenrechten; - samenstelling, taken, onderlinge verhouding en praktisch functioneren van bestuurlijke organen op gemeentelijk, nationaal en Europees niveau; 	<p>De leerlingen kunnen aan de hand van concrete casussen de structuur en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke bestel op gemeentelijk en nationaal niveau beschrijven.</p> <p>In dat verband kunnen zij aandacht besteden aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - samenstelling, bevoegdheden en onderlinge verhouding van bestuurlijke organen op gemeentelijk en nationaal niveau; - de invloed van bestuurlijke organen, politieke partijen, maatschappelijke organisaties, belangengroepen en 	-

<ul style="list-style-type: none"> - taken en functies van politieke partijen, maatschappelijke organisaties en belangengroepen in het politieke systeem; - aan de hand van eenvoudige beleidsonderwerpen in het proces van politieke beleids- en besluitvorming de positie en mogelijke invloed van de betrokken actoren aangeven en daarbij de volgende stadia herkennen: <ul style="list-style-type: none"> - invloed vanuit de samenleving; - omzetting in overheidsbeleid; - effecten van overheidsbeleid op de samenleving; - voortgezette invloed vanuit de samenleving. - verschillende vormen van deelname aan het proces van totstandkoming en uitvoering van overheidsbeleid van individuele burgers, groepen en maatschappelijke organisaties; - taken, bevoegdheden en functioneren van de rechterlijke organisatie; 	<p>individuele burgers in processen van politieke beleids- en besluitvorming;</p> <ul style="list-style-type: none"> - mogelijke verschillende belangen en opvattingen van betrokkenen; <p>verschillen in betrokkenheid bij het politieke proces ten gevolge van afkomst, etniciteit, sekse, opleiding en leeftijd.</p>	
--	--	--

<ul style="list-style-type: none"> - mogelijkheden van rechtsbescherming voor de burgers; - hoofdlijnen in de historische ontwikkeling van het Nederlandse politieke bestel vanaf de 19e eeuw. 		
		<p>De leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden bevoegdheden en functioneren van de rechterlijke organisatie beschrijven.</p> <p>In dat verband kunnen zij aandacht besteden aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> – het civiele en strafrecht; – de verschillende betrokkenen bij een strafrechtzaak, hun positie en de instanties/personen die ze vertegenwoordigen.